

UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE ARTE, BUCUREȘTI
FACULTATEA DE ARTE DECORATIVE ȘI DESIGN

TEZĂ DE DOCTORAT

**Percepția spațiului arhitecturii religioase
din Țările Române în secolele XVI-XVII –
o abordare din perspectiva restaurării**

Coordonator:

Prof. Univ. Dr. Arh. Dragoș GHEORGHIU

Doctorand:

Călin Doru BÎRZU

2016

CUPRINS

Introducere: despre percepția spațiului

Cap 1: Monumentalitatea spațiului sacru

- 1.1. Monumentalul în preistorie
- 1.2. Spațiul monumental în Orientul Apropiat
- 1.3. Spațiul monumental în cadrul civilizației egiptene
- 1.4. Spațiul monumental al Greciei Antice
- 1.5. Spațiul monumental roman
- 1.6. Spațiul monumental al Evului Mediu
- 1.7. Spațiul monumental în Renaștere
- 1.8. Spațiul monumental în perioada barocă
- 1.9. Spațiul monumental în neoclasicism
- 1.10. Spațiul monumental în secolul al XIX-lea

Cap 2: Restaurarea

- 2.1. Principii de conservare, restaurare, înlocuire
- 2.2. Principii de păstrare, reparare și stabilizare
Reabilitare și modernizare, reconstruire și relocare
- 2.3. Abordare interdisciplinară a prezervării

Cap 3: Studii de caz: bisericile Stănești și Văcărești (București) – spațiul sacru din perspectiva restaurării

3.1. Biserica Stănești

3. 1. 1. Scurt istoric

3. 1. 2. Comentarii legate de parcurgerea spațiului și relația omului cu spațiul construit la biserica Stănești - Vâlcea

3. 1. 3. Tehnici și intervenții

Tehnica de execuție

Câteva elemente de ordin tehnic privind starea de conservare actuală și intervențiile de conservare-restaurare demarate în noiembrie 2008.

Elemente de prezentare estetică alese în intervențiile efectuate la pictura murală de la Stănești.

Intervenții efectuate asupra arhitecturii și a picturii

3. 2. Mănăstirea Văcărești

3. 2. 1. Scurt istoric. Etape de construcție

3. 2. 2. Tehnica de realizare

3. 3. 3. Considerentele prezentării estetice alese și percepția spațiului Memorialului de la Mogoșoaia. Plasarea unor elemente litice în grupuri coerente (baza-fus-capitel) în spațiile Memorialului de la Mogoșoaia

Monumentele istorice sunt mărturii vii ale tradițiilor unor vremuri apuse. Devenim tot mai conștienți de unitatea valorilor umane și privim monumentele ca pe o moștenire comună tuturor. Păstrarea lor reprezintă o responsabilitate comună. Transmiterea lor în întreaga bogăție și autenticitate reprezintă o datorie. Conservarea unui monument implică prezervarea unor coordonate la scară reală, astfel că acestea trebuie păstrate acolo unde există. Nicio construcție, demolare sau modificare nu trebuie să modifice relația dintre materie și culoare. Un monument este inseparabil de istoria și de geografia sa. Conservarea și restaurarea unui monument trebuie să apeleze la toate științele și tehnicile care pot contribui la studiul și la păstrarea moștenirii arhitecturale. Orice lucrare de prezervare, restaurare sau excavare se face pe baza unei documentații întocmite sub forma rapoartelor analitice și critice, ilustrate cu schițe și fotografii. Se recomandă publicarea unor astfel de rapoarte. Conceptul de monument istoric se referă nu numai la arhitectură ci și la coordonatele urbane sau rurale în care s-a dezvoltat o anumită civilizație sau s-a desfășurat un eveniment istoric. Aceasta este valabil nu numai în cazul marilor opere de artă ci și în cazul unor lucrări ale trecutului ce dobândesc în valoare odată cu trecerea timpului.

Lucrarea de față, intitulată *Percepția spațiului arhitecturii religioase din Țările Române – o abordare din perspectiva restaurării*, abordează un subiect destul de sensibil, și anume cel al redării semnificației și a refacerii percepției spațiului sacru, prin conservare / restaurare dar și prin reluarea mesajului inițial într-o altă tonalitate – cazul Memorialului închinat vestigiilor Mănăstirii Văcărești, o soluție pe cât de inedită pe atât de contradictorie dar și – poate – unică într-un context la fel de unic.

Introducerea abordează tema percepției într-o manieră interdisciplinară. Orice proces de descifrare a unei imagini pe baza experiențelor senzoriale anterioare implică o anumită capacitate de înțelegere – posibilă în situația în care privitorul stăpânește codul cultural în care comunică și, mai mult, acest cod cultural rezzonează cu cel al autorului imaginii. Dacă valorile culturale / limbajul autorului sunt diferite de cele ale receptorului, apare, inevitabil, neînțelegerea – iluzia de înțelegere spontană duce la o înțelegere

eronată, pe baza interpretării eronate a unui cod. În lipsa „instrucțiunilor de citire” a unui cod, aplicăm în mod inconștient codul pe care îl folosim zilnic pentru decifarea informațiilor legate de obiectele familiare și încercăm să-l adaptăm noii situații. Orice proces de descifrare cere un cod mai mult sau mai puțin complex, pe care „receptorul” știe (sau nu) să-l interpreteze. O operă de artă, un obiect cultural pot fi purtătoare de semnificații distribuite pe diferite niveluri, conform schemei de descifrare aplicate; cele inferioare / superficiale sunt mutilate sau transmise parțial – deci, eronat – iar cele de nivel înalt lipsesc complet.

Operele de artă care formează capitalul cultural al unei societăți cer coduri de descifrare cu grade diferite de complexitate / subtilitate – fiind, deci, mai mult sau mai puțin dificil de deprins prin intermediul unei educații mai mult sau mai puțin instituționalizate – coduri caracterizate prin niveluri diferite de emisie, astfel că lizibilitatea unei opere de artă la nivel individual depinde de *nepotrivirea dintre nivelul de emisie*, – definit ca grad de complexitate / subtilitate intrinsec al codului de descifrat – și *nivelul de receptare*, – definit ca gradul până la care individul stăpânește codul social, cod mai mult sau mai puțin adecvat descifrării. Fiecare individ are o capacitate definită / limitată de prelucrare a informației dintr-o lucrare de artă, capacitate care depinde de cunoașterea pe care o deține individul în ce privește codurile generice pentru tipul de mesaj conținut, fie el reprezentare vizuală ca întreg, sau care aparține unei anumite epoci, școli sau autor. Atunci când mesajul depășește capacitatea de înțelegere a receptorului, – altfel spus, când codul lucrării de artă depășește codul receptorului în ce privește subtilitatea și complexitatea – acesta din urmă își pierde interesul pentru cea ce îi pare doar un amestec de sunete și / sau culori fără rimă și înțeles. În consecință, pentru ca o lucrare de artă să devină mai ușor lizibilă, de multe ori se constată o scădere a *nivelului emisiei*, care coboară până la capacitatea de înțelegere a receptorului – un astfel de caz este și ceea ce s-a întâmplat în consemnarea mesajelor religioase în inscripțiile pe diferite materiale realizate în comunitățile din Balcani. *Scăderea nivelului de emisie* se realizează prin oferirea, odată cu lucrarea de artă, a codului conform căreia aceasta poate fi

interpretată. De multe ori, scăderea nivelului de emisie a ajutat la ridicarea nivelului de receptare.

Primul capitol, intitulat *Monumentalitatea spațiului sacru*, abordează ideea de spațiu construit de om ca volum / suită de volume – acel spațiu arhitectural a cărui evoluție poate fi urmărită doar împreună cu istoria arhitecturii. Este interesant de constatat că dialogul cu divinitatea decurge după aceleași principii în diferite timpuri și locuri, iar acest capitol încearcă să formuleze tocmai aceste coordonate ale spiritualității după care s-au construit și agumentat spațiile considerate sacre în diversele contexte istorice și culturale.

Al doilea capitol se referă la principiile fundamentale ale *Restaurării* și definește termeni precum conservare, restaurare, înlocuire, reparare, stabilizare, preservare. Principiile acceptate de specialiști pe plan internațional în ce privește protejarea, conservarea, consolidarea și restaurarea vestigiilor arheologice au fost consemnate în reglementări și convenții ale unor organisme internaționale: *Recomandările definind principiile internaționale ce trebuie aplicate în săpăturile arheologice* ale Conferinței Generale a UNESCO (New Delhi, 1956), *Carta internațională asupra conservării și restaurării monumentelor* (Veneția, 1964), *Carta UNESCO pentru protecția și gestiunea patrimoniului arheologic* (Lausanne, 1989) și *Convenția europeană pentru protecția patrimoniului arheologic* (La Valetta, 1992), ratificată de România prin Legea nr. 150/iulie 1997.

Una dintre cele mai comprehensive abordări teoretice ale problemelor privind conservarea monumentelor istorice este un studiu realizat de istoricul de artă Michael Petzet; intitulat *Grundsätze der Denkmalpflege*, a apărut în 1992 în caietul Comitetului Național German al ICOMOS. Versiunea completată cu un capitol asupra principiilor conservării monumentelor arheologice a apărut în engleză și franceză în caietul XXX din 1999 al aceluiași ICOMOS – *Principles of Monument Conservation / Principes de la Conservation des monuments Historiques*.

Capitolul al treilea include două studii de caz – restaurarea picturii bisericii Stănești – Vâlcea și Memorialul Mănăstirii Văcărești.

Martoră a multor secole de istorie zbuciumată, biserica Stănești-Vâlcea este impresionantă din punct de vedere arhitectural dar și al programului iconografic, nu prin mărime ci prin simplitate, nu prin plasarea ei într-un centru politic-economic, ci aparent uitată pe plaiuri vâlcene, în frumusețea frustă a naturii.

Chiar de la primul contact observăm, pe lângă armonia formelor arhitecturale și a stării de sacru – impusă de mediul creat în biserică prin raporturile spațiale și cele de ordin estetic și compozitional ale picturii – seriozitatea din punct de vedere tehnic a realizării edificiului, statica, dar și zidăria, ce poartă la exterior un parament decorat într-un mod special, (cărămidă aparentă și rostuire îngrijită pictată în jurul cărămizilor cu discrete tușe roșii). Apoi, la interior, însoțind plinurile și golurile, în traseul parcurgerii către altar, remarcăm așezarea profesională a frescei și pictarea ei cu multă știință și simțire. Starea de conservare, ce poate fi constatată chiar și la o simplă analiză vizuală, este legată mai ales de degradarea stratului suport și, implicit, a celui pictural, mai ales din cauza lipsei de întreținere și a accesului umidității la interior, fie din cauza acoperișului defect (timp de zeci de ani), fie a umidității de capilaritate și secundar, a altor tipuri de umiditate.

Acestea, corelate cu acțiunea umană (vizibilă la nivelul de acces în spațiile bisericii, prin leziuni voluntare / involuntare, îngrășarea / erodarea unor suprafețe prin atingeri repetate cu mâna a stratului pictural), depunerile rezultate din arderea lumânărilor în cadrul ritualului liturgic au dus la depuneri consistente de gudroane și praf. Efectul agresiv al acestor factori, conjugați pe alocuri, este o degradare mare și ireversibilă a stratului suport și a celui pictural.

Pentru conservarea și restaurarea ansamblului pictural a fost efectuat un proiect de intervenție în 2005, iar în noiembrie 2008 a fost începută prima etapă a acestei intervenții la nivelul altarului, cuprinzând scenele: conca- „Maica Domnului a Întrupării”, „Împărtășania apostolilor” și intradosul arcului altarului cu scenele: „Botezul”, „Bunavestire”, „Nașterea”, „Prezentarea la Templu”, „Iisus copil dormind”, „Viziunea Sf. Petru din Alexandria”, continuându se în ultimele tranșe cu registrul ierarhilor nișele Proscomidiei cu Jertfa lui Iisus și a Diaconiconului cu sfântul Vasile cel Mare și draperia.

Intervențiile din altar s-au desfășurat pe parcursul a trei sezoane în anii 2008, 2009 și 2010.

În ce privește Mănăstirea Văcărești, sunt prezentate în detaliu starea de conservare și intervențiile care au fost făcute pentru salvagardarea elementelor litice din cadrul complexului de la Văcărești.

Punerea în valoare a celor mai spectaculoase piese în ansambluri verticale bază-fus-capitel s-a făcut în spațiul Memorialului – Lapidariu, situație în care nu este vorba doar de o restaurare a unor piese litice decorate, ci de o asamblare a celor mai spectaculoase piese în grupuri (bază, fusuri, capitel), dorindu-se formarea, în spațiile Memorialului, a atmosferei interioare de la biserica Văcărești, prin păstrarea unor proporții, distanțe, ritmări, asocieri de obiecte – deci suprapunerea unei lumi dispărute peste și într-o lume modernă actuală, a implicat o amplă colaborare între istoric, arhitect, restaurator, inginer structurist etc, în vederea acordării etapelor instalării pieselor, cu etapele finalizării construcției Memorialului.

Achiței, Ghe., Frumosul dincolo de Artă, Editura Meridiane, 1988;

Achiței, Ghe., Breazu, M., Dragomirescu, L., Estetica, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983;

Adameșteanu, D., Civilizații antice din Italia Meridională, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;

Adorno, T., Teoria estetică, Editura Paralela 45, Pitești, 2005;

Adorno, T., Commitment, în The Essential Frankfurt School Reader, Andrew Arato și Eike Gebhardt (editori), Continuum, New York, 1982;

Alberti, L., B., De Re Aedificatoria, Gravicas, Oviedo, 1970;

Antonescu, P., Clădiri, proiecte, studii, Editura Tehnică, București, 1963;

Apollinaire, G., De la Ingres la Picasso. Cronici de artă, Editura Meridiane, București, 1970;

Arbib, Michael A (2006). Action to language via the mirror neuron system: The Mirror Neuron System. Cambridge University Press

Arbore, G., Cetatea ideală, Editura Meridiane, București, 1978;

Arbore, G., Forma ca viziune, Editura Meridiane, București, 1984;

*** Architecture International, Editura Grosvenor, London, 1987;

Aries, Ph, Duby, G., Istoria vieții private, Editura Meridiane, București, 1994;

*** Arta viitorului, Editura Meridiane, București, 1979;

Asensio, F., Urban Spaces I-III, Editura Asensio, Barcelona, 1994;

Arbib, M. A., Action to language via the mirror neuron system: The Mirror Neuron System, Cambridge University Press, 2006;

Ashurst, J., Conservation of ruins, Elsevier, 2007;

Aslam, C., Curs de estetică, Paradigme ale artei și frumosului, o perspectivă istorică și sistematică, Universitatea Națională de Arte, București, 2006;

Augé, M., Non-places, în Architecturally Speaking: Practices of Art, Architecture, and the Everyday, de Alan Read; Routledge, 2000;

Ayers, A., The Architecture of Paris, Stuttgart; London: Edition Axel Menges, 2004;

Bachelard, G., L'expérience de l'espace dans la physique contemporaine, Paris, 1937;

Bachelard, G., *The poetics of space*, New York, Orion Press, 1964;

Bagdasar, R., *Informatica mirabilis*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982;

Baltrusaitis, J., *Metamorfozele goticului*, Editura Meridiane, București, 1978;

Barletta, Barbara A., *The Origins of the Greek Architectural Orders*, Cambridge University Press, 2001;

Barringer, Judith M., *Art, myth, and ritual in classical Greece*, Cambridge, 2008;

Bălan, C., *Inscriptii medievale si din epoca noastra moderna a Romaniei Judetul istoric Valcea, sec. XIV – 1848*, București, Editura Academiei Române, 2005;

Bender B., *Stonehenge: Making Space*, Berg Publishers, 1998.

Berdiaev, Nikolai, *Sensul creației. Incercare de indreptățire a omului*, Humanitas, București, 1992

Berger, R., *Mutația semnelor*, Editura Meridiane, Bucuresti, 1978;

Bergman, P., „Modernolatria” et „Simultaneita”. *Recherches sur deux tendances dans l’avant-garde litteraire en Italie et en France a la veille de la premiere guerre mondiale*, Uppsala Universitet, 1962

Berman, Russell A., *Modern Art and Desublimation*, in *Telos*, vol. 17, nr. 62, 1985;

Besancon, A., *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky*, Humanitas, București, 1994;

Binns, J., *An Introduction to the Christian Orthodox Churches*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002;

Black, J., Green, A., *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia: an illustrated dictionary*, 1992;

Boardman, J. ed., *The Oxford History of Classical Art*, 1993;

Bonnard, A., *Civilisation grecque, tome I – III*, Editura Clairefontaine Lausanne, 1968;

Bourdieu, Pierre, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Columbia University Press, 1984;

Boylan, P., *Thoth or the Hermes of Egypt: A Study of Some Aspects of Theological Thought in Ancient Egypt*, Oxford University Press, 1922;

Brandi, C., *Teoria restaurarii*, Editura Meridiane, București, 1996;

Breazu, M., Dicționar de estetică generală, Editura Politică, București, 1972;

Buchloh, Benjamin H. D., The Primary Colors for the Second Time: A Paradigm Repetition of the Neo-Avant-Garde, în October, vol. 37, 1986

Cantacuzino, G., M., Izvoare și popasuri, Editura Eminescu, București, 1977;

Cantacuzino, G., M., Ionescu, G., Vitruviu - despre arhitectură, Editura Academiei, București 1964;

Călinescu, G., Principii de estetică, Editura pentru Literatură Universală, București 1976;

Călinescu, M., Cinci fețe ale modernității. Modernism, Avangardă, Decadență, Kitsch, Postmodernism, Editura Univers, București, 1995;

Chandler, T., Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census, Edwin Mellon Press, 1987;

Chanu, P., Civilizația Europei în Secolul Luminilor, Editura Univers, București, 1986;

Charvát, P., Zainab, B., Marc Van de Mieroop, Mesopotamia Before History, London: Routledge, 2002;

Chase, P. G., The Emergence of Culture: The Evolution of a Uniquely Human Way of Life, Birkhäuser, 2005;

Ching, F., Jarzombek, M.M., Prakash, V., A Global History of Architecture, John Wiley & sons Inc., Hoboken, New Jersey, 2007;

Chevalier, J., Gheerbrant, A., Dicționar de simboluri, vol. 1-3, Editura Artemis, București, 1994;

Ching, F. D. K., A Visual Dictionary of Architecture, John Wiley & Sons, Inc. 2012;

Ching, F., Jarzombek, M., Prakash, V., A Global History of Architecture, Wiley Press, 2006;

Claret, Jacques, Ideea și forma, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982;

Claridge, Amanda, Oxford Archaeological Guides Rome, Oxford University Press, 1998;

Cohen, J.-L., Le Corbusier and the Mystique of the USSR: theories and Project for Moscow, Princeton University Press, Princeton, 1992;

Coleman, D., A., After the end of art: contemporary art and the pale of history, Princeton University Press, 1998;

Constantin, P., Dicționar universal al arhitecților, Editura Științifică, Bucuresti, 1986;

Constantin, P., Arta 1900 în România, Editura Meridiane, București, 1972;

Constantin, P., Mică enciclopedie de arhitectură, Editura Științifică, Bucuresti, 1977;

Cork, R., Vorticism and Abstract Art in the First Machine Age, Berkeley University Press, 1976;

Crawford, Harriet E. W., Sumer and the Sumerians, Cambridge University Press, 2004;

Cruceru, D., Diacronismul culturii, Editura Tehnică, Bucureși, 1984;

Curinschi, Ghe., Istoria universală a arhitecturii, Editura Tehnică, București, 1986;

Curinschi, Ghe., Introducere in arhitectura comparată, Editura Tehnică, București, 1991;

Curl, J., S., A Dictionary of Architecture and Landscape Architecture, ediția a II-a, Oxford University Press, 2006;

Damaz, P., Art in European Architecture: Synthese Des Arts; Reinhold Pub. Corp., 1956;

Damaz, P., Art in Latin American Architecture, Reinhold Publishing, New York, 1963;

Danto, Arthur C., The Art World, în The Journal of Philosophy, vol. 61, nr. 19, 1966;

Delougaz, P., A Short Investigation of the Temple at Al-'Ubaid, Iraq, vol. 5, 1938;

***Dicționarul explicativ al limbii române, Univers Enciclopedic, București 1996;

Dieter, A., The encyclopedia of ancient Egyptian architecture, Cairo, American University in Cairo Press, 2003;

Djuvara, N., Între Orient și Occident, Editura Humanitas, București, 2016;

Dodds, E., R., Dialectica spiritului grec, Editura Meridiane, București, 1983;

Donat, J., World Architecture, Studio Books, London, 1964;

Dorfles, G., Simbolo, Comunicazione, Editura Imandi, Torino, 1962;

Downey, Susan B., Mesopotamian Religious Architecture: Alexander Through the Parthians, Princeton NJ: Princeton University Press, 1998;

Doxiadis, Const. A., L'architecture en transition, Editura Dunod, Paris, 1966;

Douglas, H., Online Etymology Dictionary, sursa: <http://www.etymonline.com/>

Drăguț, V., Dictionar enciclopedic de arta medievala romanească, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976;

Drâmba, O., Istoria culturii și civilizației, vol. 1, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 56

Durant, W., The Story of Civilisation. The Life of Greece, New York: Simon and Schuster, 1939;

Eco, U., La definizione dell 'arte, Editura Mursia, Milano, 1968;

Eco, U., Tratat de semiotică generală, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982;

Eco, U., O teorie a semioticii, Editura Trei, 2008;

Eco, U., Istoria frumuseții, Editura Rau Books, 2012;

Kimberly, Elam, Geometry of Design: Studies in Proportion and Composition, Princeton Architectural Press, 2001;

Eliade, M., Le sacre et le profane, Editura Galimard, Paris, 1965;

Ellis, R. S., Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia, Yale Near Eastern Researches 2, 1968;

Enache, M., Urbanismul britanic contemporan, Editura Tehnică, București, 1979;

*** Encyclopedia of world mythology, Editura A. Cotterell, London, 1999;

Epopoea lui Ghilgameș, traducere de Virginia Șerbănescu, Editura Mondero, București, 2008

Erlande-Brandenburg, A., Catedrala, Editura Meridiane, București, 1993;

*** Estetica filosofică și științele artei, Editura Științifică, București, 1972;

Etienne, R., Viața cotidiană la Pompei, Editura Științifică, București, 1970;

Evan, H., Unlocking Mysteries of the Parthenon, Washington, D. C.: Smithsonian Magazine, 2008;

Evseev, I., Enciclopedia semnelor și simbolurilor culturale, Editura Amarcord, Timișoara, 1999;

Faure, P., Viața de fiecare zi în Creta lui Minos, Editura Eminescu, București, 1977;

Fazio, M., Moffett, M., Wodehouse, L., Buildings Across Time, McGraw-Hill Higher Education, 2009;

Ferry, L., Homo Aestheticus. Inventarea gustului în epoca democratică, Editura Meridiane, București, 1997;

Finley, M., I., Vechii Greci, Editura Eminescu, București, 1974;

Fletcher, B., A History of Architecture on the Comparative method, Elsevier Science & Technology, 2001;

Focillon, H., Viața formelor, Editura Meridiane, București, 1977;

Forty, A., Objects of Desire (Design and Society Since 1750), Thames&Hudson, Londra 1992;

Francastel, P., Realitatea figurativă, Editura Meridiane, București, 1972;

Fredouille, J.-C., Dicționar de civilizație romană, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000;

Friby, D., Cityscapes of Modernity, Polity, Cambridge, 2000;

Gadamer, Hans-Georg, Adevăr și metodă, Teora, București, 2000;

Gardner, Helen, Kleiner, F. S., Mamiya, Christin J., Gardner's Art through the Ages, Thomson Wadsworth, 2004;

Garvey, T., Stoa, în Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome, ed. Michael Gagarin, Oxford University Press, 2010;

Gasset, Ortega y, Dezumanizarea artei și alte eseuri de estetică, Humanitas

Ghyka, Matila, C., Esthetique des proportions dans la nature et dans les arts, Editur Gallimard, Paris, 1927;

Ghyka, Matila, C., Estetica și teoria artei, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981;

Ghilgameș (Epopoea lui), traducere de Virginia Șerbănescu, Editura Mondero, București, 2008

Gibbed, F., Composition urbaine, Editura Gallimard, Paris, 1982;

Gibbon, E., Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului roman, Editura Minerva, București, 1976;

Gilbert, K. E., Kuhn, H., Istoria esteticii, Editura Meridiane, București, 1972;

Giurescu, D., cuvând înainte la volumul Distrugerea Mănăstirii Văcărești, Gheorghe Leahu

Gómez G., María José, La Sagrada Familia, Mundo Flip Ediciones, 2006;

Gombrich, E., H. Istoria Artei, Pro Editură și Tipografie, București, 2007;

Gordon, Janet (editor), Facets of European Modernism, Norwich, 1985;

G.P.I., Architecture International, Grosvenor Press, Chicago, 1993;

Grimal, P., Civilizația romană, Editura Minerva, București, 1973;

Guillon, A., Le civilisation byzantine, Arthaud, 1974

Hambidge, J., The Parthenon and other Greek temples: their dynamic symmetry, Yale University Press. Rutherford Trowbridge Memorial Publication Fund, 1924;

Hartmann, N., Estetica, Editura Univers, București, 1974;

Hazard, P., Criza conștiinței europene. 1680-1715, Editura Univers, București, 1973;

Hazard, P., Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea, Editura Univers, București, 1981;

Heath, Th., A History of Greek Mathematics, Vol. 2. Oxford: Clarendon Press. 1921;

Heather, P., The Goths, Blackwell Publishing, 1998;

Hegel, G., W., Fenomenologia spiritului, Editura Academiei, București, 1965;

Hegel, G., W., Prelegeri de estetică, Editura Academiei, București, 1966;

Heidegger, M, Originea formei în artă, Editura Univers, București, 1982;

Hermann W., Symmetry, Princeton University Press, 1982;

Hills Helen (ed), Rethinking the Baroque, Farnham (Surrey) & Burlington (Vermont): Ashgate Publishing, 2011;

Hitchcock, H. R., Lloyd, S., Rice, D. T., Lynton, N., Boyd, A., Carden, A., Rawson, P., Jacobus, J., World Architecture: An Illustrated History, McGraw-Hill, New York, 1963;

Holmes, G. (ed), The Oxford Illustrated History of Medieval Europe, Oxford University Press, 1992;

Horkheimer, M.; Adorno, Th., Dialectic of Enlightenment, Stanford University Press, 2002;

Hughes, J. Quentin, The Influence of Italian Mannerism Upon Maltese Architecture, Melitensiawar, 1953;

Huyghe, Rene, Dialogue avec le visible, Editura Gallimard, Paris, 1965;

Huyghe, Rene, Puterea imaginii, Editura Meridiane, București, 1971;

Ianoși, I., Schițe pentru o estetica posibilă, Editura Eminescu, București, 1973;

Ianoși, I., Umanism, viziune, întruchipare, Editura Eminescu, București, 1978;

Ianoși, I., Manual de estetică, Tipografia Universității, București, 1976;

***Il nuovo dizionario italiani Garzanti, Garzanti Editore, Roma, 1984;

Iliescu, I., Dicționar de Estetica Generală, Editura Politică, București, 1972;

Ionescu, G., Istoria arhitecturii românești, Cartea Romanească, București 1957;

Iorga, Nicolae, Scrieri despre artă, Editura Meridiane, București, 1968;

Isler, M., Sticks ,Stones, and Shadows: Building the Egyptian Pyramids, Norman: University of Oklahoma Press, 2001;

Janin, R., La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin. 1. Part: Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, Vol. III: Les Églises et les Monastères. Paris: Institut Français d'Etudes Byzantines, 1953;

Jenks, Charles, Modern Movements in Architecture, Penguin Books, London, 1972;

Jencks, C., Chaitkin, W., Architecture today, H. Ahrams Inc., New-York, 1982;

Jencks, C., Le langage de l'architecture, Editura Academy, New-York, 1990;

Jimenez, M., Qu'est-ce que l'esthetique?, Gallimard, Folio Essais, Paris, 1997,

Kagan, M., S., Morfologia artei, Editura Meridiane, București, 1979;

King, R., Brunelleschi's Dome: How a Renaissance Genius Reinvented Architecture, London: Chatto & Windus, 2002;

Kinzl K.H. (ed), A Companion to the Classical Greek World Wiley-Blackwell, 2010.

Kleiner, Fred S., Christin J. Mamiya, Gardner's Art Through the Ages: Volume I, Chapters 1–18, Mason, OH: Wadsworth. 2008;

Kostof, S., A history of architecture: settings and rituals, New York: Oxford University Press.1995;

Kosuth, J., Art after philosophy, în Idea Art, Gregory Battocock (editor), Dutton, New York, 1973;

Krautheimer, R., Early Christian and Byzantine Architecture, New Haven and London: Yale University Press / Pelican History of Art, 1986;

Kriesteller, P., O., The Modern System of Arts, în Problems in Aesthetics, Morris Weiss (editor), Macmillan, New York, 1970;

Lascu, N., Cum trăiau Romanii, Editura Științifică, București, 1965;

Lascu, N., Funcțiuni și formă, Editura Meridiane, București, 1989;

Leach, N., Anestetica, București, 1999;

Leahu, Ghe., Distrugerea Mănăstirii Văcărești, Editura Arta Grafică, București, 1997;

Le Corbusier, Vers une architecture, Editura Vincent Fr., Paris, 1958;

Le Duc, Violet, Histoire de l'Habitation Humaine, Editura Galimart, Paris, 1924;

Lehner, M., The Complete Pyramids, New York: Thames and Hudson, 1997;

*** Lexicon de construcții și arhitectură, Editura Tehnică, București, 1985;

Leick, Gwendolyn, Mesopotamia: The Invention of the City, Penguin, 2002;

Leyton, M., Symmetry, Causality, Mind, MIT Press, 1992;

Lieberman, A., A Bibliography of English Etymology: Sources and Word List, University of Minnesota Press, 2009;

Licklider, H., Scara arhitecturală, Editura Meridiane, București, 1973;

Livius Titus, Istoria Romană, traducere Nicolae Barbu & al., Simeria Tipografia Academiei Române, 1894 - 1915;

Lockwood, E. H., Macmillan, R. H., Geometric Symmetry, London: Cambridge Press, 1978;

Loos, A., Ornament and Crime, în Ulrich Conrads, Programs and Manifestos in 20th Century Architecture, Cambridge, MIT Press, 1970;

Mainstone, R. J., Hagia Sophia, London: Thames & Hudson, 2001;

Mango, C., Byzantine Architecture, New York: Electa / Rizzoli, 1985;

Matei, D., Originile artei, Editura Meridiane, București, 1981;

Matz, F., Creta, Micene, Troia, Editura Științifică, București, 1969;

McKenzie, S. L., The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues, M. Patrick Graham. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1998;

Mendenhall, G., Huffmon, H., B., Spina, F., A., Ravinell, A., Green, Whitney, The Quest for the Kingdom of God: Studies in Honor of George E. Mendenhall, Eisenbrauns, 1983;

Merimee, P., Studii asupra artelor evului mediu, Editura Meridiane, București, 1980;

Meyer, P., Architektur, Editura Kramer, Stuttgart, 1991;

Micheli, Mario de, *Avangarda artistică a secolului XX*, Editura Meridiane, București, 1968;

Michelis, P., A., *Estetica arhitecturii*, Editura Meridiane, București, 1982;

Milanezi S., (1994, p. 35), apud Jean-Yves Toussaint & Monique Zimmermann, *User, observer, programmer et fabriquer l'espace public*, Presse Polytechniques et Universitaires Romandes, 2001;

Milton, H., *Encyclopedie d'architecture*, Editura du Seuil, Paris, 1964;

Moiescu, A., *Estetica vieții cotidiene*, Editura Științifică, București, 1966;

Mocanu, T., *Dicționar de estetică generală*, Editura Politică, București, 1972, p. 34

Moles, A., *Artă și ordinator*, Editura Meridiane, 1974;

Mommsen, Th., op. cit.,

Monda, J., *Stilul arhitecturii contemporane*, Editura Albatros București, 1986;

Monda, J., *Arhitectura actuală, artă necunoscută*, Editura Albatros, București, 1980;

Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn d. 17 Jh*, Tübingen: Wasmuth, 1977;

Mumford, L., *La cite a travers l'histoire*, Editura du Seuil, Paris, 1964;

Neils Jenifer. *The Parthenon: From Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, 2005;

Oleson, J. *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, USA: Oxford University Press, 2008;

Osborne, Th., *Aspects of Enlightenment. Social Theory and the Ethics of Truth*, UCL Press, 1998;

Otto, R., *Sacru. Despre elementul irațional din ideea divinului și despre relația lui cu raționalul*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996

Outram, Dorina, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989;

Palisca, C.V., *Baroque în The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Stanley Sadie & John Tyrrell ed., London: Macmillan Publishers, 2001;

Panaitecu, Al., *Remember Manastirea Vacaresti*, Editura Simetria, București, 2008;

Panofsky, E., *Renaștere și renașterea în arta occidentală*, Editura Meridiane, București,

1974;

Panofsky, E., *Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art*, în *Meaning in the Visual Arts*, New York: Doubleday, 1955;

Parker Pearson, M., *Bronze Age Britain*, 2005. p. 63-67

Pater, Walter, *Renașterea*, Editura Univers, București, 1982;

Pârvulescu, Ioana, *În intimitatea secolului 19*, Editura Humanitas, București, 2005;

***Petit Larousse en couleurs, Librairie Larousse, 1972.

Platon, *Opere complete*, București, Editura Humanitas, 2002;

Plutarch, *Life of Pompey*, Sursa: <http://www.gutenberg.org/>

Pollard, Elizabeth, *Worlds Together, Worlds Apart*, concise edition. New York: W. W. Norton & Company, Inc.2015;

Popescu, E., *Curs de istoria și spiritualitatea Bizanțului*, București, 1996;

Prina, F., Demartini, E., *Grande Atlante dell'Architecture*, Editura Electa, Milano, 2005;

Rasch, J., *Die Kuppel in der römischen Architektur. Entwicklung, Formgebung, Konstruktion*, în *Architectura*, 1985, 15, pp. 117–139;

Read, H., *Semnificația artei*, Editura Meridiane, București, 1969;

Read, H., *Imagine și idee*, Editura Univers, București, 1970;

Read, H., *Originile formei în artă*, Editura Univers, București, 1971;

Redstone, L., *Art in architecture*, Mc.Graw-Hill, New-York, 1999;

Roman, T., *Simetria*, Editura Tehnică, București, 1963;

Roux, G., *Ancient Iraq*, Penguin Books Limited, 1992;

Runciman, S., *The Fall of Constantinople*, Cambridge University Press, 1965;

Ruskin, J., *Însemnări despre artă*, Editura Meridiane, București, 1968;

Samovar, L., Porter, A., Richard E., *Communication Between Cultures*, Wadsworth, 2004;

Schmidt, James (editor), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1996;

Schmidt, James, What Enlightenment Project?, in *Political Theory*, Vol. 28, Issue 6, Dec. 2000;

Schmidt, K., Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe. Munich 2006, p. 102

Schmidt, K., Göbekli Tepe. Eine Beschreibung der wichtigsten Befunde erstellt nach den Arbeiten der Grabungsteams der Jahre 1995-2007. In: *Erste Tempel - Frühe Siedlungen. 12000 Jahre Kunst und Kultur. Ausgrabungen und Forschungen zwischen Donau und Euphrat*. Oldenburg 2009, p. 188

Schulz-Norberg, *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, New York, 1980;

Scott, R. A., *The Gothic enterprise: a guide to understanding the Medieval cathedral*, Berkeley, University of California Press, 2003;

Scruton, R., *The Aesthetics of Architecture*, Princeton Press New Jersey 1979;

Sear, F., *Roman Architecture*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1982;

Sear, F., *Roman Architecture*, Routledge, Londra, 1998

Sedlmayr, H., *Pierderea măsurii. Arta plastică a secolelor XIX și XX ca simptom și simbol al vremurilor*, Editura Meridiane, București, 2001;

Servien, P., *Estetica*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975;

Smith, W., *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1870;

Sommer, R., *Dicționar de Estetică Generală*, Editura Politică, București, 1972;

Souriau, E., *La correspondance d'art*, Editura Gallimard, Paris, 1947;

Sparke, P., *An Introduction to Design and Culture in the Twentieth Century*, New York: Harper & Row, 1986;

Stakhov, A., Olsen, S., Olsen, S.A., *The mathematics of harmony: from Euclid to contemporary mathematics and computer science*, World Scientific, 2009, p. 21

Starr, Chester G., *A History of the Ancient World*, Oxford University Press, 1974;

Stevenson, N., *Architecture Explained*, 2007;

Tatarkiewicz, W., *Istoria celor șase noțiuni*, Editura Meridiane, București, 1981;

Tatarkiewicz, W., *Istoria esteticii*, Editura Meridiane, București, 1978;

Tănase, A., *Introducere în filosofia artei*, Editura Științifică, București, 1968;

Teodoru, Al., *Dicționar ilustrat de arhitectură*, Editura Tehnică, București, 1981;

Toynbee, J.A., *A Study of History: Abridgement of volumes VII-X*, Oxford University Press, 1957;

Trey, G., *Solidarity and Difference. The Politics of Enlightenment in the Aftermath of Modernity*, State University of New York Press, New York, 1998;

Van Lier, H., *L'art de l'espace*, Editura Casterman, Paris, 1960;

Venturi, R., *De l'ambiguïté en architecture*, Editura Dunod, Paris, 1971;

Venturi, R., *Complexity and contradiction in Architecture*, New-York, 1967;

Venturi, R., *De l'ambiguïté en architecture*, Dunod, Paris, 1995;

Vernant, J. P., *Omul grec*, Iași, Editura Polirom, 2001;

Veyne, P., ed. *A History of Private Life I: From Pagan Rome to Byzantium*, 1987

Vianu, T., *Estetica*, Editura Minerva, București, 1968;

Vianu, Tudor, *Studii de filosofia culturii*, Editura Eminescu, București, 1982;

Vitruvius, *Ten Books on Architecture*, Ingrid Rowland ed. ilustrații de Thomas Noble Howe, Cambridge, Cambridge University Press, 1999;

Wagner, Otto, *Arhitectura modernă, în Ficțiune și formă, Prefață, antologie și note bibliografice de Nicolae Lascu*, Editura Meridiane, București, 1989;

Warnier, J., P., *Construire la Culture Matérielle. L'Homme qui Pensait avec ses Doigts*, Paris: Presses Universitaires de France, 1999, trad. Roxana Moroșanu.

***Webster's Encyclopedic Unbridged Dictionary of the English Language, Gramercy Books, Avenel, New Jersey, 1989<

Wolfflin, H., *Principiile fundamentale ale istoriei artei*, Editura Meridiane, București, 1968;

Zevi, B., *Cum să înțelegem arhitectura*, Editura Tehnică, București, 1969.

Periodice

DeLaine, Janet Structural Experimentation: The Lintel Arch, Corbel and Tie in Western Roman Architecture, în *World Archaeology*, 21 (3): 407–424 (407), 1990;

Coulton, J. J., Lifting in Early Greek Architecture, *The Journal of Hellenic Studies*, 94: 1–19, 1974;

Simons, Marlise, Center of Ottoman Power, *New York Times*, 22 August 1993

Mark Salter; Gordon McLachlan; Chris Scott (2000). The spirit of austerity and the materials of opulence: Architectural sources of St. Casimir's Chapel in Vilnius. *Journal of Baltic Studies*, Volume 31, Issue 1. pp. 5–43

Robin Middleton, "Boullée and the Exotic," *AA Files*, 19 (1990), pp. 35–49

The conservation of stone. II, Preprints of the Constitutions to the international Symposium Bologna 27-30 oct 1981; H. Jedrzejewska, Physico – chemical factors in the conservation of stone. pp. 195-205.

The conservation of stone. II, Preprints of the Constitutions to the international Symposium Bologna 27-30 oct 1981. E.M. Winkler, The effect of residual stress in stone. pp. 3-13;

Torraca, G., Lectures on materials Science for architectural conservation, The Getty conservation Institute, Part 2, 3, 2009, pp. 72 – 87, p 96 – 107.

Resurse www

Magdalino, P., et al., Istanbul: Buildings, Hagia Sophia în *Grove Art Online*. Oxford Art Online. <http://www.oxfordartonline.com>.

https://web.archive.org/web/20070709194035/http://www.virtualworldheritage.org/papers/3181_976-Virtual_Hagia_Sophia.pdf

<http://www.emporis.com/buildings/107563/haghia-sophia-istanbul-turkey>

Wolf Hieronymus (editor), Imperii Graeci Historia, 1557

sursa:https://books.google.ro/books?id=7UM8AAAACAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

<http://www.turkishculture.org/architecture/architects/the-fossati-brothers-959.htm>